

УДК 94(=163.41)(497.1)"1942/1944"
271.222(497.11)-9(497.5)"1942/1944"

DOI <https://doi.org/10.31212/tokovi.2019.2.sto.35-58>

Оригинални научни рад

Примљен: 27. 3. 2019.

Прихваћен: 28. 5. 2019.

Александар СТОЈАНОВИЋ

Институт за новију историју Србије

acas109@gmail.com

Растко ЛОМПАР

Балканолошки институт САНУ

rastkolompar@yahoo.com

Ангажман Независне Државе Хрватске на међународном признању Хрватске православне цркве 1942–1944.*

Апстракт: У раду се анализира оснивање Хрватске православне цркве и ангажовање усмерено ка њеном међународном признању. Основни проблем истраживања посматра се у контексту нацистичке политике према православним црквама на југоистоку Европе, која је варирала и била прилагођавана немачким ратним интересима. Представљени су и напори и мере које је СПЦ предузимала у циљу спречавања међународног признања ХПЦ, као и покушај оснивања мађарске православне цркве, као процес у много чему аналоган и комплементаран са догађајима у НДХ.

Кључне речи: Хрватска православна црква (ХПЦ), Руска православна загранична црква (РЗЦ), Српска православна црква (СПЦ), Независна Држава Хрватска (НДХ), нацистичка Немачка, Други светски рат, геноцид у НДХ

Настанком независне Републике Хрватске након грађанског рата на простору некадашње СФРЈ поново је активирана идеја о Хрват-

* Рад је настао у оквиру пројекта *Срби и Србија у југословенском и међународном контексту. Унутрашњи развитак и положај у европској/светској заједници* (No. 47027) и у оквиру пројекта *Историја политичких идеја и институција на Балкану у 19. и 20. веку* (No. 177011), које финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

ској православној цркви (надаље: ХПЦ) као аутокефалној цркви која би окупљала све (или готово све) православне хришћане на тлу Хрватске. Званично обнављање ХПЦ проглашено је 2013. године, али су иницијативе за њено поновно активирање покретане још деведесетих година, најчешће из редова Хрватске странке права. Као изговор за њено формирање искоришћени су резултати пописа у Републици Хрватској 2001. и 2011. године, на основу којих је тврђено да више од 100.000 православаца захтева њено оснивање.¹ Иако је ХПЦ изворно настала током Другог светског рата и то као пројекат државних органа НДХ, у данашњим условима она не ужива отворену подршку хрватских власти и католичке цркве.² Ипак, њени циљеви изгледа да се нису значајније променили: челници обновљене ХПЦ не поричу да је њихов циљ одвајање православља од српског националног идентитета и приближавање српског становништва у Хрватској унији са Ватиканом.³ Данашња Хрватска православна црква, баш као и њена претходница пре више од седамдесет година, започела је борбу за своје међународно признање. Иако ће се та борба одвијати у сасвим другачијим околностима у односу на ону из Другог светског рата, несумњиво је да она не може бити позитиван фактор у ратовима и геноцидом нарушеним националним и верским односима

1 Према попису из 2001. у Хрватској је било 195.969 православаца, док их је према оном из 2011. било 190.143. Истовремено, Срба је према пописима било 201.631, односно 186.633 десет година касније. На попису 2001. године 40.433 испитаника се изјаснило да припада Српској православној цркви, док је код осталих уписано „православна црква без детаљног спецификарања којој од православних цркава припадају“ (datum pristupa 10. 2. 2019, https://www.dzs.hr/Hrv/censuses/Census2001/Popis/H01_02_04/H01_02_04.html). На наредном попису питања су била другачије постављена те се 159.530 Срба и 16.647 Хрвата изјаснило да су православци (*Popis stanovništva, kućanstva i stanova 2011: Stanovništvo prema državljanstvu, narodnosti, vjeri i materinskom jeziku*, (Zagreb: Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske 2013), 11, 13, 17).

Као увод у формално обнављање ХПЦ послужило је оснивање „Удруге хрватских православних вјерника“ 2010. године.

2 Видети: datum pristupa 19. 2. 2019, <https://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/josipovic-hpc-se-poziva-na-ustaski-rezim-i-siri-netoleranciju/2236109/>; datum pristupa 19. 2. 2019, <https://www.index.hr/vijesti/clanak/i-ministar-biskupic-protiv-obnove-hrvatske-pravoslavne-crkve/481180.aspx>

3 „Архиепископ“ Александар, поглавар ХПЦ, у свом говору 2019. године је истакао: „Ми који радимо на обнови НРС, радимо на уједињенју хрватскога народа и свих хрватских држављана у смислу екуменизма. На нашим молитвеним skupovima судјелују и моле заједно Хрвати православци и Хрвати католици, што је прави екуменизам и што у Хрватској није забилежено у задњих 150 година и, изгледа, некое такво јединство смета“ (datum pristupa 13. 2. 2019, www.tjedno.hr/poglav-ar-hrvatskih-pravoslavaca-u-prvoj-crkvi-blazenika-stepinca/).

на простору бивше Југославије. Циљ овог рада је да, првенствено на основу мало коришћених извора из фондова Политичког архива Министарства спољних послова у Берлину и Хрватског државног архива у Загребу, осветли бројне сложене околности везане за настанак ХПЦ 1942. године и дипломатску борбу вођену за њено међународно признање, а тиме посредно омогући и боље разумевање сличних догађаја и историјских процеса чији смо савременици.

Стварањем Независне Државе Хрватске (НДХ) у априлу 1941. године постављена је историјска позорница за велико страдање Српске православне цркве (СПЦ)⁴ и српског народа у целини. Велики део окупиране Краљевине Југославије нашао се под влашћу усташког поглавника Анте Павелића и његових сарадника, а на тој пространој територији, која је, поред територије Бановине Хрватске, обухватала и Босну и Херцеговину, део Срема а у једном периоду чак и део Санџака, Срби су чинили трећину укупног броја становника. Током трајања рата Павелићев режим је мењао методе репресије над Србима и није их увек са истим интензитетом прогонио, али је неспорна чињеница да их је увек третирао као непожељан и непријатељски елемент. Према хрватском државном и историјском праву, Хрвати су имали да буду једини политички (у данашњем државно-правном значењу: конститутивни) народ у Хрватској, те је Србима још од 19. века организовано и систематски оспоравано право на национални индентитет и верску посебност,⁵ а овај процес достигао је своју кулминацију геноцидом у НДХ. Режим у Загребу настојао је да реши тзв. „српско питање“ не бирајући средства: масовним убиствима, прогонима и исељавањем Срба, њихових покрштавањем и асимиловањем у хрватски народ. На посебном удару нашао се СПЦ са својим свештен-

4 Вељко Ђ. Ђурић, *Голгота Српске православне цркве 1941–1945*, (Београд: Ами, 1997); Јован Мирковић, *Страдање Српске православне цркве у Независној Држави Хрватској*, (Београд: Свет књиге, 2016); Aleksandar Stojanović, “A Beleaguered Church. The Serbian Orthodox Church in the Independent State of Croatia (NDH) 1941–1945”, *Balkanica*, Vol. XLVIII (2017), 269–287.

5 О томе детаљно у: *Досије о генези геноцида над Србима у НДХ*, приредио Василије Ђ. Крстић, (Нови Сад: Прометеј 2009); Василије Ђ. Крстић, *Историја Срба у Хрватској и Славонији 1848–1914*, (Београд: ЗУНС 2010); Василије Ђ. Крстић, *Геноцидом до Велике Хрватске*, (Београд: Catena Mundi, 2015). - Професор Крстић истакао је да су чак и они хрватски политички фактори који су иначе (често погрешно) тумачени као југословенски или пројугословенски, попут бискупа Штросмајера, своје светоназоре изградиле у сагласности са хрватским државним и историјским правом (Василије Крстић, „Истине и заблуде о југословенству Јосипа Јураја Штросмајера“, *Контроверзе у српској историографији*, (Београд: САНУ, 2018), 27–28).

ством и монаштвом, јер је била, и од локалних Срба али и хрватских политичара и идеолога НДХ, перципирана као најснажнији темељ српског националног идентитета.

Усташки идеолози, као и неке друге политичке и друштвене групе у НДХ, сматрали су да би уништењем српске цркве у великој мери олакшали и убрзали похрваћивање локалних Срба, односно „њихов повратак вери дедова“.⁶ Питање масовних покатоличавања или, како се то најчешће назива у хрватској историографији, „верских прелаза“ које је следило након првог таласа терора а пре оснивања Хрватске православне цркве и данас представља историографску контроверзу.⁷ Коначан ударац и замах пуној асимилацији Срба требало је да представља оснивање нове православне цркве која не би имала српски национални предзнак.

Оснивање Хрватске православне цркве

Првих годину дана постојања НДХ обележено је суровим обачуном са српским становништвом, који је повремено имао организован карактер а повремено форму неконтролисаног терора. Званична државна политика према Србима била је до крајњих граница дискриминаторска и довела је до масовног страдања, протеривања („исељења“) и егзодуса.⁸ Истовремено, неконтролисани терор

6 О томе сликовито сведочи говор Милета Будака у Славонском Броду (*Hrvatski narod*, 16. 6. 1941) и чланак: Prof. dr. Edo Lovirć, „O nazivu istočne crkve u području Kraljevine Hrvatske i Slavonije do konca Svjetsog rata“, *Alma mater Croatica. Glasnik hrvatskog sveučilišnog društva*, god. V, br. 1, (Zagreb), septembar 1941, 92–93. Пропагандна крилатица о Србима као „Хрватима православне вере“ постала је изузетно фреквентна у штампи и пропаганди НДХ од лета и ширења устанка.

7 Вељко Ђ. Ђурић, *Усташе и православље*, (Београд: Космос, 1989), 65–80; Јуре Кристић, „Crkva i država. Slučaj vjerskih prijelaza u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj“, *Dijalog povijesničara - istoričara*, 1, (Zagreb: Fridrich Naumann Stiftung, 2000), 189–205; Nevenko Bartulin, „Ideologija nacije i rase: ustaški režim i politika prema Srbima u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941–1945“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povjest*, Vol. 39, (Zagreb), 2007, 225–232. - Посебно се осетљивим и контроверзним може сматрати питање одговорности Алојзија Степинца и врха Католичке цркве у НДХ у том процесу.

8 Према званичним подацима Комесаријата за избеглице владе Милана Недића, у Србију је са територије НДХ пребегло више од 200.000 од укупно 241.011 регистрованих избеглица. Немачки подаци, као и интерне процене колаборационистичких власти у Србији помињали су и знатно веће бројке, у распону од 300.000 до преко 400.000 избеглица из НДХ. Процену о већем броју избеглица дао је током послератног суђења и Франц Нојхаузен, а о бројци од 400.000 избеглих писао је и сам Недић у свом допису генералу Данкелману у септембру

ушашких и муслиманских милиција, који је трајао дуже од годину дана, однео је десетине хиљада живота⁹ и изазвао појаву организованог оружаног отпора, који је уследио као једина могућа реакција на континуиране злочине над цивилним становништвом. Паралелно са овим процесима одвијало се масовно превођење православних верника у окриље католичке цркве,¹⁰ што је Србима често представљано као једини начин да буду поштеђени од терора или прогона.¹¹ Свим наведеним мерама задат је тежак ударац српском становништву на територији НДХ, али власти у Загребу и даље нису биле задовољне степеном решености „српског питања“ а посебно их је забрињавао одлучан оружани отпор који је у појединим котарима (срезовима) практично блокирао рад државних установа и кретање владиних оружаних снага. Посредно је ова ситуација негативно утицала и на немачке ратне планове, због чега су све гласнији били предлози за промену политике према Србима и њиховој цркви.¹²

На таласу промене политичког курса у Хрватској, а као део једног сложенијег решења „српског питања“, у чему је свој интерес имао и Трећи рајх, основана је и Хрватска православна црква. Промену је најавио лично поглавник Павелић, изрекавши у свом говору у Сабору 28. фебруара 1942. да се „у православље не дира“, али да Хрвати не могу да дозволе постојање националне цркве чије је средиште у другој држави и чији је рад уперен против интереса и са-

1942. године (Slobodan D. Milošević, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941–1945*, (Beograd: Narodna knjiga – ISI, 1981), 278–280).

- 9 Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna država Hrvatska 1941–1945*, (Zagreb: Liber – Školska knjiga, 1977), 158–178; Ђурић, *Усташе и православље*, 53–65.
- 10 Према немачким обавештајним и дипломатским изворима, број покатоличених Срба износио је између 100.000 и 150.000 (Politisches Archiv des Auswärtigen Amts (PA AA), Gesandtschaft Belgrad (RAV Belgrad), 62/7 Memorandum nemačkog poslanstva u Zagrebu o konfesionalnim odnosima u Hrvatskoj, 22. 4. 1942; PA AA, Referat D/Abteilung Inland (RZ 214), R 98808, Izveštaj poslanstva u Zagrebu Ministarstvu spoljnih poslova, 28. 7. 1944).
- 11 Да ни прихватање католичког обреда није гарантовало живот Србима, болно сведочи злочин у Вргинмосту, један од масовнијих злочина у НДХ, када су велики број Срба који су дошли на место одређено за њихово покатоличење окружиле ушашке снаге и брутално их убиле.
- 12 Оперативац Абвера Артур Хефнер још је половином јуна 1941. указивао на то да би СПЦ требало да добије признање уколико се реформише у складу са националним карактером НДХ, а на потребу да се Србима дозволи организовање самосталне црквене организације (по угледу на постојећу муслиманску) указивао је и Зигфрид Каше у разговору са министром Младеном Лорковићем (Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna država Hrvatska*, 176; Petar Požar, *Hrvatska pravoslavna crkva u prošlosti i budućnosti*, (Zagreb: Naklada Pavičić, 1996), 112). Ове иницијативе, међутим, нису пресудно утицале на оснивање ХПЦ.

мог опстанка Хрватске.¹³ Већ у наредним данима врх хрватске државе расправљао је о неуспесима масовних прекрштавања Срба и модалитетима за превођење Срба у Хрвате-православце. Решење је пронађено у оснивању ХПЦ.¹⁴ Она је званично формирана на основу уредбе објављене у *Народним новинама* 7. априла 1942.¹⁵ Велики удео у развоју ове идеје и њеној имплементацији одиграо је и немачки фактор, понајвише оличен у личности Зигфрида Кашеа, истакнутог дипломатског представника у НДХ, који се о питању промене политике према Србима и организацији ХПЦ у више наврата саветовао са Павелићем и министром Младеном Лорковићем.¹⁶

Успостављање ХПЦ и довођење руског емигранта митрополита Гермогена¹⁷ на њено чело представљају изванредан пример личке инвеституре, у којој световне (политичке) власти неканонски оснивају цркву, организују њен унутрашњи поредак и постављају свештенство и јерархију. У оснивању и организовању ХПЦ истакнуто улогу одиграо је и бивши чиновник СПЦ Милош Оберкнежевић (у изворима се јавља и као Обркнежевић и Оберкнезовић), који је сачинио нацрт њеног устава, служећи се Уставом СПЦ као узором. Павелић је, након извесних измена и допуна, одобрио такав устав ХПЦ¹⁸ и

13 Детаљније о тада актуелним ставовима Павелића и водећих усташа о СПЦ и православљу у: Požar, *Hrvatska pravoslavna crkva*, 113–127.

14 Поједини аутори, попут Љуба Бобана и Вељка Ђурића Мишине, помињу молбу о оснивању ХПЦ коју је група православних свештеника и јавних личности, на подстицај немачких обавештајних агентура, потписала и предала Павелићу. Најзвучнија имена међу њима били су свештеник Василије Шурлан (о коме ће бити више речи у наставку) и посланик у Сабору Саво Бесаровић (Ђурић, *Усташе и православље*, 140–141).

15 Саму уредбу Павелић је потписао 3. априла (Nikica Barić, „O osnutku i djelovanju Hrvatske pravoslavne crkve tijekom 1942. i 1943. godine: primjer Velike župe Posavje“, *Croatica Christiana Periodica*, No. 74, 137).

16 РА АА, Geistliche Angelegenheiten (RZ 509), R 67687, Kašev telegram, 7. 2. 1942; Исто, 28. 3. 1942.

17 Митрополит Гермоген (Максимов) био је јекатеринславски архиепископ и новомосковски митрополит и у време револуције напустио је Русију. Постао је емигрантски духовник руских избеглица у Грчкој и Југославији. Избијање Другог светског рата дочекао је, као осамдесетогодишњак, у манастиру Хопово на Фрушкој гори. Био је удовац и имао шесторо деце. Околности под којима је стао на чело ХПЦ и даље нису сасвим разјашњене. Детаљније: Мара Шовљаков, „Галерија ликова Хрватске православне цркве“, *Споменица историјског архива „Срем“*, бр. 9, 2010, 79–81; Vladimir Geiger, „Smrtna presuda Vojnog suda Komande grada Zagreba poglavaru Hrvatske pravoslavne crkve u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj mitropolitu Germogenu 1945. godine“, *Dijalog povjesničara - istoričara*, knj. 2, (Zagreb, Fridrich Naumann Stiftung, 2000), 569–582.

18 Томислав Вујева сматра да је устав ХПЦ у ствари преписан устав СПЦ из 1931. године (Tomislav Vujeva, „Kollaboration oder begrenzte Loyalität? Die historio-

он је оглашен у *Народним новинама* 5. јуна 1942. године. Тиме је зао-
кружен процес стварања ХПЦ, чије је свештенство третирано као др-
жавно чиновништво и претежно било састављено од белогардејске
руске емиграције и бивших српских свештеника који су и пре 1941.
били познати по проблематичном понашању.¹⁹ Службе су вршене у
мањем броју цркава, одузетих од СПЦ и стављених у службу нове црк-
вене организације, укључујући и храм Светог преображења у Загре-
бу на тзв. Цвијетном тргу (Тргу Петра Прерадовића).

Покушаји стварања мађарске православне цркве током 1942. и 1943. године

Промене граница изазване окупацијом и противправном по-
делом територије Краљевине Југославије погађале су српски народ и
цркву и изван територије НДХ. Немачки дипломатски и обавештај-

graphische Diskussion um Erzbischof Alojzije Stepinac von Zagreb und den katholi-
schen Klerus in Unaabhängigen Staat Kroatien (1941–1945)“, (Doktorarbeit, Wien,
2009), 168). Детаљније о уставу ХПЦ: Požar, *Hrvatska pravoslavna crkva*, 159–176;
Далибор Ђукић, „Правни положај Хрватске православне цркве“, *Правни поре-
дак Независне Државе Хрватске*, приредили Борис Беговић и Зоран С. Мирко-
вић, (Београд: Правни факултет, 2017), 277–283.

- 19 Међу српским сарадницима усташког режима посебно се истичу два имена: Васи-
лије Васа Шурлан и Милош Оберкнежевић. Шурлан је био парохијски свеште-
ник СПЦ из Земуна. И пре рата испољавао је проблематично понашање и више
пута је кажњаван дисциплинским мерама. Био је нервно неуравнотежен, скром-
них интелектуалних домета (премда је уображавао другачије) и сплеткарио је
против колега. Крајем тридесетих постао је отворени симпатизер нацизма и
ухватио везе са немачким агентурама, због чега је саслушаван од врха СПЦ у
марту 1941. Током постојања НДХ радио је на оснивању ХПЦ, писао чланке у
њеном листу, био активни сарадник режима и пропаганде, због чега га је Паве-
лић одликовао 1944. Сачувани су преписи његових писама Павлићу и Хит-
леру, а живот је окончао у емиграцији у Јужној Америци. Милош Оберкне-
жевић је био правник, рођен у Београду (1910). Рат га је затекао као чиновника
(заменика благајника) СПЦ у Сремским Карловцима. Почетком 1942. боравио
је, са Шурланом и другима, у аудијенцији код Павлића и интензивно радио
на оснивању ХПЦ. Израдио је њен устав и постао Гермогенов секретар. После
неколико месеци, из непознатних разлога, преселио се у Нови Сад, где се изда-
вао за судију и доктора наука, па је чак и ухапшен и у априлу 1944. осуђен за
превару. Новосадска *Нова пошта* писала је о њему поводом једне велике коц-
карске афере. Живео је у емиграцији, где је и објавио већ поменуто дело у коме
оправдава и велича свој и Гермогенов рад. Више о Шурлану, Оберкнежевићу и
другим личностима ХПЦ: Шовљаков, „Галерија ликова Хрватске православне
цркве“, 68–84; Радован Пилиповић, „Момчило Ђујић и Василије Шурлан – два
антипода у свештеничким мантијама“, *Гласник Удружења архивских радника
Републике Српске* 3/2011, 339–355.

ни извори сведоче о живој акцији коју је спроводио режим Миклоша Хортија у Мађарској, која се хронолошки, суштински и организационо у знатној мери подударала са процесом оснивања ХПЦ на простору НДХ. Обавештајна грађа БДС-а сведочи о жељи мађарских власти да још у лето 1941. оснују мађарску православну цркву²⁰ (надаље: МПЦ), која би обухватила све православне вернике под влашћу Будимпеште (Србе, Румуне, Словаке и друге мање бројне).²¹ О првим мерама предузетим у овом смеру нажалост нема много доступних историјских извора, али се из немачких обавештајних достава сазнаје да је појединим српским епископима нуђено да буду укључени у ову организацију, те да је сама замисао изазвала велику узнемиреност и у редовима Румунске православне цркве. Др Радмила Радић је писала о интервенцијама румунског патријарха Никодима код Синода СПЦ у јулу 1941. са циљем спречавања оснивања МПЦ, чији би стварни циљ заправо била мађаризација православних.²²

Као и у случају ХПЦ, и у Бачкој су на сцену ступили проблематични бивши свештеници СПЦ који су се ставили у службу окупатора. Епископу бачком Иринеју (Ћирићу) су стизали бројни извештаји из бачких парохија у којима је описивана деструктивна делатност Милана Дакића.²³ Наиме, премда рашчињен још 1932. године,²⁴ он је од краја 1941. посећивао Хоргош и српска насеља на северу Бачке, вршећи службе и представљајући се локалним Србима као њихов

20 Према релевантним истраживањима, идеја о оснивању мађарске православне цркве је постојала још од половине 19. века, тачније од 1868. године. У првим деценијама 20. века постепено су, кроз политику унијаћења и асимилације, организоване православне црквене општине мађарског националног карактера. У периоду 1926–1929. и у Горњем дому мађарског парламента и у јавности више пута је истакнута идеја да „ко хоће по источном православном начину да се моли Богу, па је мађарски држављанин, томе треба пружити начина, да може да буде источно православно, али и то, да може постати и срцем и душом Мађар“. Детаљније: Сава, епископ шумадијски, „Покушај стварања мађарске православне цркве у току другог светског рата“, *Црква*, (Београд: СПЦ), 1991, 1–3.

21 Историјски архив Београда (ИАБ), Заповедник полиције безбедности и службе безбедности (BDS), досије епископа Иринеја (I-37), Забелешка о епископу Иринеју, 16. 8. 1941.

22 Радмила Радић, *Живот у временима: Гаврило Дожић (1881–1950)*, (Београд: ИНИС, 2006), 237.

23 О томе детаљно: Сава, епископ шумадијски, „Покушај стварања мађарске православне цркве“, 6–8.

24 Кажњен је одлуком Епархијске конзисторије будимске, у августу 1932, лишавањем свештеничког чина, „уз забрану ношења свештеничког одела, за разне кривице“ (*Гласник, службени лист Српске православне патријаршије*, (Сремски Карловци), 1933, 265).

свештеник и посредник у односима са мађарским властима. Према расположивим изворима, чије је изводе у већ помињаном раду објавио владика шумадијски Сава, могуће је утврдити да је држао политичке говоре окупљном народу, обећавао им поврат конфисковане имовине, одштете за претрпљену штету и пријем народних депутација код самог Хортија. Приликом обиласка православних верника увек је био приман топло и са почастима код локалних мађарских власти. Дакић је своје презиме помађарио у Дорослаи, покренуо лист *Мађарски Исток*, а праву природу своје акције разоткрио је у Старом Бечеју, где је од локалних Срба тражио потписе за „спасење“ и „упис у грчко источну мађарску цркву“, али без успеха.

И други извори сведоче да је Дакић интензивно радио на стварању МПЦ и вршио притисак на појединце да се прихвате епископских дужности или уђу у друге видове колаборације са Хортијевим режимом.²⁵ Ни тада, као ни касније, у априлу 1943. године – када су епископи будимски Георгије и бачки Иринеј били на разговору у мађарском Министарству просвете везаном за оснивање МПЦ – ниједан српски црквени великодостојник није се показао спремним за прелазак у црквену организацију чије се оснивање очекивало.²⁶ Аналогно пракси установљеној у случају ХПЦ, и мађарске власти су потражиле потом сараднике за свој пројекат у редовима руског емигрантског свештенства на Балкану.

До немачког министарства спољних послова стигао је у марту 1942. године извештај Службе безбедности (СД) из Србије у коме се нешто детаљније разматра и питање оснивања МПЦ.²⁷ Извештај садржи осврт на пређашње историјске догађаје и констатује да је територијалним проширењима Мађарске увећан и број православаца у

25 Радић, *Живот у временима: Гаврило Дожић*, 237–238.

26 Епископ бачки Иринеј је улагао велике напоре да заштити српски народ од репресије Хортијевог режима а у том циљу је одржавао и редовне контакте са представницима мађарских власти и чак прихватио чланство у угарском парламенту. И он, као и други истакнути представници СПЦ на територији Бачке, истрајно су одбијали сарадњу у погледу оснивања МПЦ и било каквог духовног рада изван окриља сопствене цркве. Иако су били излагани притисцима власти, најчешће су се изговарали ратним околностима, формалним разлозима (добивање одобрења од надлежног епископа или Св. синода, неусклађеност захтева власти са црквеним уставом и правом), болешћу и успевали да у недлоглед одлажу своје директно изјашњавање на захтеве мађарских власти (Гордана Петковић, „Знаменити чланови породице Ћирић из Сремских Карловаца“, (докторска дисертација, Филозофски факултет, Нови Сад, 2016), 144–148).

27 ПА АА, RZ 509, R 67687, *Izveštaj iz SD Ministarstvu spoljnih poslova*, 26. 3. 1942.

њој. Некадашњи руски војни свештеник Михаило (Михаљ) Попов је постао кључни фактор у плановима Хортијевог режима за оснивање МПЦ и чак је и у личној аудијенцији код адмирала и регента Мађарске добио инструкције да ради на том задатку.²⁸ Као први и најважнији корак на том послу Попов је означио изградњу свештеничког кадра. У наредном периоду је радио на довођењу руских емигрантских свештеника из окупиране Србије у Мађарску, обећавајући им добре плате и станове.²⁹ Одиграо је значајну улогу и у оснивању Више грчкоисточне богословске школе у Будимпешти, које је обављено без знања и одобрења иједног од петорице православних епископа (српских и румунских) на простору Мађарске.³⁰

У априлу 1942, поводом извештаја из Србије, своје изјашњење је послало и Посланство Рајха у Будимпешти. Резервисане према наводима извештаја СД, немачке дипломате су истицале да Попов према њиховим сазнањима није никада био у Србији и да није познато да ли је и колико он напредовао у својим плановима. Прави циљ стварања мађарске цркве, према њима, био је да се румунско становништво издвоји од јурисдикције РПЦ, да би се тиме лакше асимилovalo. Упркос израженим резервама, истицали су да није искључено да ће Попов и сарадници доиста покушати да заврбују руске емигранте из Србије.³¹

Епископ бачки Иринеј је половином 1942. обавестио Синод СПЦ да се ствари у Мађарској одвијају без његовог знања и одобрења,³² и осуђивао је све акције Попова и његових сарадника. Уложио је и званични протест код владе у Берлину,³³ док је акцију на оснивању

28 Попов је, регентовом уредбом, званично произведен у администратора „Прикарпатског православног мађарско-руског“ дела цркве. Номинално, тај чин није био уперен против СПЦ и РПЦ, али фактички јесте јер је Попов од првог дана настојао да и Србе и Румуне увуче под јурисдикцију која му је дата.

29 РА АА, RZ 509, R 67687, *Izveštaj iz SD Ministarstvu spoljnih poslova*, 26. 3. 1942. - Довођење руских свештеника у Мађарску крило се од немачких власти и готово да је имало карактер кријумчарења. Највероватнији разлог за тајност било је то што је и Румунска православна црква сматрала оснивање МПЦ атаком на сопствене интересе и јурисдикцију, а и Румунија је, попут Мађарске, била важан савезник Рајха.

30 Радић, *Живот у временима: Гаврило Дожичић*, 237.

31 РА АА, RZ 509, R 67687, *Izveštaj poslanstva u Budimpešti Ministarstvu spoljnih poslova*, 18. 4. 1942.

32 ИАБ, BDS, I-37, Превод писма епископа Иринеја Синоду СПЦ, 14. 7. 1942.

33 ИАБ, BDS, I-37, Српска православна црква у Угарској, 30. 4. 1942.

МПЦ у целини посматрао као напад на православље и покушај поунијаћивања и мађаризације.³⁴

На организовању МПЦ рађено је веома активно све до пролећа 1943. године. У новом допису београдског СД-а из марта 1943. говори се о плановима Мађарске да доведе руске црквене великодостојнике митрополита Атанасија, Теофана и грофа Грабеа у Мађарску.³⁵ Као адут у свом настојању они су употребљавали лоше економско и опште стање у окупираној Србији, али су поменути Руси одлагали своје изјашњавање. За потенцијалну помоћ Атанасију је као награда била намењена епископија Будим и Мукач, која је раније припадала епископу СПЦ Владимиру.³⁶ Немачким безбедносним службама гроф Грабе је потврдио да су покушаји Мађара заиста постојали, али да митрополит Атанасије никада није имао намеру на њих да пристаје.³⁷ У једном писму с пролећа 1943. он је приметио и да Мађари већ месецима не помињу ту ствар, те је сматрао да се од оснивања МПЦ уз помоћ руског свештенства у потпуности одустало.

Ствари су се, међутим, закомпликовале услед реалног развоја догађаја на самом терену. Руски свештеник Михаило Михаљ Попов, кога су мађарске власти поставиле да администрира мукачевско-прјашевском епархијом СПЦ (и већ поменутом, канонски непостојећом мађарском православном епархијом), наишао је на отпор верника, који су се поделили, а био је рашчињен и од своје матичне цркве. Распоп Дакић (Дорослаи) преминуо је и са њим је утихнуо велики део оперативних настојања да се српско становништво приволи МПЦ. У неколико посланичких интерпелација у мађарском парламенту помињано је захтевање аутокефалности МПЦ од Васељенског патријарха, мада су изгледа и на том пољу мађарске власти наишле на отпор. Као свеукупна последица оваквог развоја догађаја дошла је изјава мађарског министра просвете у децембру 1943, изречена као одговор на једну интерпелацију, да организација МПЦ наилази на правне и канонске тешкоће које је у тренутним ратним околностима тешко превазићи.³⁸ Државним буџетом Мађарске за 1944. годину опредељена су извесна средства и за „реорганизацију угар-

34 ИАБ, BDS, I-37, Забелешка о прогањању православаца у Бачкој, 11. 4. 1942.

35 РА АА, RAV Belgrad, 62/7, Pismo SD-a Bencleru, 25. 3. 1943.

36 Према немачким обавештајним подацима, сам епископ Владимир је био русофилно настројен и показивао је жељу да пређе у РЗЦ (исто).

37 РА АА, RAV Belgrad, 62/7, Pismo zastupništva u Beogradu SD-u, 30. 3. 1943.

38 Сава, епископ шумадијски, „Покушај стварања мађарске православне цркве“, 20, 28.

ске грчкоисточне Цркве и као помоћ за мађарску грчкоисточну високу школу за васпитање свештенства“,³⁹ што указује на чињеницу да се од идеје о стварном установљењу МПЦ није сасвим одустало, али је она, као и сам Хортијев режим, доживела крах након пораза Осовине у рату.

Однос руководства и дипломатских кругова Трећег рајха према питању оснивања и међународне афирмације тзв. мађарске православне цркве драстично се разликовао од односа према ХПЦ. Најблаже речено, немачки фактор је био незаинтересован за стварање и међународно признање МПЦ, о чему сведоче бројне дипломатске и обавештајне доставе са простора окупираних Србије из којих се јасно уочава индиферентност немачких органа, а такође и чињеница да ни у изворима српске провенијенције нема готово никаквих трагова који би указали на немачко присуство у овим процесима. По свему судећи, Немци су били вољни да ово питање третирају као унутрашњу ствар свог ратног савезника, до границе када би њен развој могао да се негативно одрази на међусавезничке односе и ратне интересе Рајха. Имајући у виду да је Румунска православна црква била животно заинтересована да спречи мађаризацију својих верника под световном влашћу Будимпеште, није тешко назрети разлоге због којих формирање МПЦ није успело. Насупрот мађарском случају, пример ХПЦ је одличан показатељ једног сасвим другачијег приступа немачког фактора и његовог неспорног, што формалног што неформалног, утицаја на међуконфесионалне односе на Балкану.

Ангажман државних органа НДХ на међународном признању ХПЦ 1942-1944. и реакција СПЦ

Власти НДХ од почетка су биле свесне значаја међународног признања цркве коју су створиле, стога је целокупан државни апарат био укључен у напоре да се оно оствари. Будући да је СПЦ одбила да призна цркву коју је сматрала квислиншком и узурпаторском на својој територији, власти НДХ су намеравале да обезбеде признање суседних православних цркава како би дипломатски изоловале Српску православну цркву. У том циљу остварени су контакти са Румунском православном црквом, Бугарском православном црквом, Руском заграничном црквом, Васељенском патријаршијом,

39 Исто, 29.

а незваничним каналима чак и са Руском православном црквом (у Москви). Колико је међународно признање ХПЦ сматрано важним, речито говори чињеница да су остварени контакти не само са црквама савезничких земаља (Румунијом и Бугарском) већ и са црквама на територији неутралних (Васељенска патријаршија) и непријатељских земаља (СССР). Ти контакти су остваривани на два начина: преко државних органа НДХ (Министарства правосуђа и вера, Министарства спољних послова и представништва НДХ у иностранству), а коришћене су личне везе митрополита Гермогена и њему лојаног руског свештенства.

Покушај власти НДХ да добију признање од Руске заграничне цркве одбијен је врло брзо након оснивања ХПЦ. Синод РЗЦ је осудио потез митрополита Гермогена, ставио га пред црквени суд и искључио из црквеног живота.⁴⁰ Након краха те иницијативе, напори су преусмерени на добијање признања од румунске и бугарске цркве. Кључну улогу у том процесу играла су дипломатска представништва НДХ у тим земљама, преко којих је тражено признање. Током 1942. године остварени су контакти са Румунима преко њиховог посланства у Загребу и посланства НДХ у Букурешту, међутим, патријарх Никодем је одбио у први мах да призна ХПЦ наводећи да је за то питање надлежна искључиво Васељенска патријаршија. Румунска православна црква у том тренутку није желела да се замера СПЦ, са којом је делила забринутост због оснивања мађарске православне цркве, али је одлучила да прихвати да се свештенички кадар ХПЦ образује у верским школама у Румунији.⁴¹ Истоветан одговор добиле су власти НДХ и од Бугарске православне цркве.⁴² У одговору је наведено да не жели да се замера Васељенској патријаршији, у чијој је надлежности то питање, мада би БПЦ била спремна да при-

40 Видети: Александар Стојановић, Растко Ломпар, „Оснивање Хрватске православне цркве у контексту немачке политике и ратних интереса у окупираној Југославији“, *Српска политичка мисао*, бр. 3, 2017, 44; Алексеј Тимофејев, *Руси и Други светски рат у Југославији*, (Београд: ИНИС, 2010), 100; Михаил Виталевич Шкаровский, „Создание и деятельность Хорватской Православной Церкви в годы Второй мировой войны“, *Вестник церковной истории*, Vol. 3 (7), 2007, 259; В. И. Косик, *Хорватская Православная Церковь (от организации до ликвидации 1942–1945). Взгляд из XXI века*, (Москва: ИСПАН, 2012), 43–47, 50–51.

41 Hrvatski državni arhiv (HDA), Šifra 002, Redni broj 5, Poslanstvo NDH u Bukureštu Ministarstvu vanjskih poslova NDH, 23. 4. 1943.

42 Бугарској православној цркви достављен је, преко владе ове земље, захтев из НДХ да се ХПЦ доделе два епископа из Бугарске, али је он одбијен (Радмила Радић, *Војислав Јанић (1890–1944): свештеник и политичар*, Београд: ИНИС, 2018, 390).

зна ХПЦ у случају признања из Истанбула. Ни лична иницијатива митрополита Гермогена, који је преко својих предратних веза контактирао игумана манастира Черепиша, који је пренео његову поруку Синоду Бугарске православне цркве, није уродила плодом.⁴³ Једини резултат ове иницијативе била је дозвола да се тридесетак будућих свештеника ХПЦ образује у манастиру Черепишу.⁴⁴

Суочене са неуспехом, власти НДХ су схватиле да је кључ међународног признања ХПЦ у Истанбулу. Контакт са Васељенском патријаршијом није могао да буде остварен службеним путем, јер представништва НДХ није било у том граду. Стога су поново искоришћене везе митрополита Гермогена, који је покушао преко архимандрита Серафима Паљаде да утиче на Васељенску патријаршију. Серафиму, који је иначе био главни духовник руске колоније у Истанбулу, нуђено је место епископа ХПЦ, под условом да га на то место рукоположи васељенски патријарх.⁴⁵ У разговору са Немцима, заточени српски патријарх Гаврило (Дожић) је казао да није вероватно да би Васељенска патријаршија пристала на такав чин у току рата.⁴⁶ И заиста, и ова иницијатива НДХ је завршена неуспехом.⁴⁷ Користећи чињеницу да га је Синод РЗЦ разрешио дужности, митрополит Гермоген се преко руског свештеника у Аустрији Михајла Виноградова повезао са московским патријархом Сергијем. У тим контактима коришћена је аргументација да је митрополиту Гермогену једино Московска патријаршија надређена, те да га осуде из СПЦ и РЗЦ не обавезују. Према изјави коју је дао на послератном саслушању, од Московске патријаршије је добио неформалну подршку за рад у оквиру Хрватске православне цркве.⁴⁸ Сем поменутог Гермогеновог исказа, нема других извора који би потврдили ове, у ратним околностима неочекиване контакте. Међутим, уколико се у обзир узме постојање неформалних преговора између Совјета и НДХ крајем 1944. и почетком 1945. године, контакти између Московске патријаршије и ХПЦ не делују сасвим немогућим.⁴⁹

43 Гермоген је на саслушању тврдио да бугарско посланство у Загребу није хтело да прими његову поруку за Синод БПЦ (НДА, 002, 5, *Zapisnik o saslušanju episkopa Germogena*, 20. 6. 1945, 2).

44 Косик, *Хорватска Православна Црковь*, 103–104.

45 Исто, 69–70.

46 ИАБ, Безбедносно-информативна агенција (БИА), досије патријарха Гаврила (фасцикла 14, предмет 8), Забелешка о патријарху Гаврилу, 14. 4. 1942.

47 НДА, 002, 5, *Zapisnik o saslušanju episkopa Germogena*, 20. 6. 1945, 2.

48 Исто; Косик, *Хорватска Православна Црковь*, 52–53.

49 Видети: Јере Јареб, „Sovjetski dodiri s dr. Antom Pavelićem od rujna 1944. do veljače 1945”, *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. 1, 1995, 7–31.

Напори власти НДХ усмерени ка међународном признању ХПЦ нису прошли без одговора од Српске православне цркве. Епископ Дионисије (Миливојевић, 1898–1979), старешина Епархије америчко-канадске, постао је, суровошћу трагичне судбине својих колега архијереја СПЦ, практично једини „слободни“ српски епископ за време Другог светског рата. Ступивши на дужност у Сједињеним Америчким Државама 1940. он је предузео низ корака ка унапређењу духовног живота верника СПЦ на простору Северне Америке, а у ратно време био је веома ангажован и на снажењу организације СПЦ на простору своје епархије, као и на подизању свести англо-америчке јавности о злочинима окупатора и усташа на простору Југославије те страдању српског народа и цркве. Из манастира Св. Саве у Либертивилу, у држави Илиној, новог седишта своје епархије, епископ Дионисије је објавио 19. децембра (о Светом Николи) 1942. *Меморандум о „Хрватској православној цркви“ створеној од квислинга*.⁵⁰

Меморандум је објављен на енглеском језику, на шест куцањих страница, и садржи увод у коме се објашњава историјски контекст успостављања ХПЦ и четири кратка поглавља у којима су изложене основне тезе: да је стварање ХПЦ покушај Осовине да превари свет и сакрије трагове злочина у НДХ; да заправо не постоје православни Хрвати; да ова црква нема историјску основу јер су Хабзбурзи признавали СПЦ и на простору потоње НДХ, као и да ХПЦ нема канонску основу и стога не може добити међународно признање које се за њу тражи из Загреба. Објашњавајући историјски контекст успостављања ХПЦ, епископ Дионисије је истакао да је овај акт само једна у низу манифестација дубоке мржње Павелићевог режима према Србима и њиховој цркви, и то она која долази након наслиних религијских превођења у католичку веру, уништавања и масовних страдања српског становништва. Обавештавајући свет о правим узроцима оснивања ХПЦ, истакао је и да оснивање нипошто није гест религијске толеранције већ удар са циљем да се српско становништво подели и дезоријентише. Неколико пасуса посвећено је и прошлости митрополита Гермогена, уз истицање да је још одредбама Никејског сабора (Првог екуменског сабора, Члан 8) забрањено постојање два епископа једне вере за исту територију, те да је њима одређено да ће се узурпатор казнити разрешењем и прогоном из цркве. Такође је ука-

50 Архив Југославије (АЈ), Збирка Војислав Јовановић Марамбо (335), фасцикла 104, Memorandum on Quisling-created "Croatian Orthodox Church".

зано да Гермоген, као припадник руског народа, не би смео да се налази на челу православне цркве друге националности.⁵¹

На основу веома аналитичног, концизно и пријемчиво уобличеног наративног садржаја уочава се да је овај меморандум био преваходно намењен широј јавности САД-а и британског Комонвелта, као и неутралним земљама, те да је представљао вид борбе СПЦ против међународног признања ХПЦ. Да је тако, сведочи и сам закључак документа, у коме епископ Дионисије позива „сав цивилизован свет и све верујуће да одбију признање Хрватске православне цркве“.⁵² Иницијативе епископа Дионисија су имале утолико већи значај ако се узме у обзир да је СПЦ у окупираној Југославији била онемогућена да јавно протестује, дигне глас против оснивања ХПЦ и упозори међународну јавност на праву позадину и мотиве за њено оснивање. Истовремено, овај документ је сводочење о постојању потребе алармирања међународне јавности, који индиректно указује на чињеницу да су српски црквени кругови у земљи и емиграцији били свесни да се из Загреба већ предузимају кораци ка учвршћивању ове цркве и њеној пуној међународној афирмацији.

Устоличење сарајевског епископа Спиридона Мифке – врхунац признања ХПЦ

Дипломатски напори НДХ на обезбеђивању признања ХПЦ у иностранству доживели су крах током 1942. и 1943. године. Како се рат примицао крају и ратна срећа напуштала Немачку и њене сателите, питање унутрашње кохезије НДХ добијало је на значају у светлу немачких ратних планова. Последично је 1944. представљала момент најживље активности око међународног признања ХПЦ. У врху Павелићевог режима донета је одлука да се постави епископ у Сарајеву, који би био други по важности православни прелат у НДХ. Први избор усташких власти био је руски епископ Теофан, који је заједно са Гермогеном био у српском фрушкогорском манастиру Хопово у тренутку настанка НДХ, а којем је још пре проглашења ХПЦ нуђено место сарајевског епископа. Међутим, он је те понуде одбио већ 1942.⁵³ Након Теофановог одбијања вођен је низ разговора са потенцијалним кандидатима, међу којима се помињу архимандрит Илкић

51 Исто.

52 Исто.

53 HDA, 002, 5, Zapisnik o saslušanju episkopa Germogena, 26. 5. 1945, 1.

из Сомбора и Војислав Настић из Сарајева, потоњи епископ СПЦ Варнава.⁵⁴ Не чини се вероватним да би усташке власти повериле тако важно место Србину, поготово ако се узме у обзир да је у окриљу ХПЦ било неколико свештеника српског порекла који су били потпуно одани НДХ, а којима то место није нуђено. Коначно је избор пао на Спиридона Мифку,⁵⁵ који је добио указ о постављењу августа 1944. године.⁵⁶ Најзаслужнији за његово постављање био је верски референт Министарства правде Радослав Главуш, док, према послератном сведочењу, митрополит Гермоген није ни питан за мишљење.⁵⁷

Уз подршку Немаца, из Загреба је поново захтевано од Бугарске и Румуније да признају ХПЦ и пошаљу по једног епископа који би чинодејствовао на церемонији устоличења сарајевског епископа. Обема земљама напоменуто је да је признање тражено и од оне друге, јер је сматрано да би се лакше одлучиле на тај корак уколико нису једине православне цркве које су признале ХПЦ. Румунска црква сматрана је поузданијом, те је Министарство правде и вера НДХ наводило да је могуће и да оба епископа буду из Румуније уколико се Бугарска православна црква не одлучи на признање ХПЦ.⁵⁸ Доиста, јула 1944. посланство у Букурешту коначно је јавило да се Румунска православна црква одлучила да призна ХПЦ и да пошаље епископа Одесе Висариона у НДХ. Митрополит Гермоген је обавештен убрзо о доласку румунске делегације и започете су припреме за њихов до-

54 Dragan Ganović, *Teroristi iz „šeste kolone“*, (Beograd: Borba, 1979), 41–43; Косик, *Хорватска Православна Црква*, 73, 148.

55 Спиридон Мифка (1902–1945) рођен је у Самобору. Школовао се у Сплиту у католичком семеништу, али га је напустио. Прешавши на православље, завршио је Богословију у Сремским Карловцима 1927. године. Служио је као свештеник СПЦ и монах у неколико манастира. Током службе био је проблематичан, оптужен за крађу и фалсификовање докумената. Повукао се у Грчку након Априлског рата 1941. али се убрзо вратио у окупирану Србију. Одатле је као физички радник отишао у Немачку, где се вратио у католичанство. Из Немачке је прешао у НДХ и примљен је у ХПЦ као свештеник у Горажду, а потом у Високом. Именован за сарајевског епископа ХПЦ, а из града се повукао пред партизанима. Стрелан је након уласка партизана у Загреб јуна 1945. (Косик, *Хорватска Православна Црква*, 75; Ђоко Слијерчевић, *Jugoslavija uoči i za vreme Drugog svetskog rata*, knjiga 2, (Minhen: Iskra 1978), 718).

56 PA AA, RZ 214, R 98808, Prevod ukaza o imenovanju Spiridona Mifke za episkopa Sarajeva, 8. 8. 1944.

57 HDA, 002, 5, Zapisnik o saslušanju episkopa Germogena, 26. 5. 1945, 2–3.

58 HDA, 002, 5, Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja NDH Ministarstvu vanjskih poslova NDH, 12. 5. 1944.

лазак у Загреб.⁵⁹ Министарство правде и вера НДХ безуспешно је покушало да издејствује да још један румунски епископ допутује у Загреб, „ради већег сјаја посвећења“.⁶⁰

Сам избор молдавског епископа Висариона није случајан. Он је био у потпуности „немачки човек“ у Румунској православној цркви, који се највише од свих православних епископа на Балкану ангажовао на остварењу немачких планова. Не само да је учествовао у пропагандним сахранама жртава совјетског терора у украјинском граду Виници током 1943. него је након капитулације Румуније побегао у Немачку, јавно осудио Румунску православну цркву и ставио се у службу Немаца.⁶¹ Митрополит Гермоген је чак на саслушању тврдио да би се епископ Висарион прихватио службе сарајевског митрополита ХПЦ да су му је Немци понудили.⁶² Епископ Висарион је стигао августа 1944. у Загреб, где му је на железничкој станици уприличен „тријумфалан дочек“. Он је потом учествовао у церемонији устоличења Спиридона Мифке за сарајевског епископа. Том приликом предао је митрополиту Гермогену писмо румунског патријарха.⁶³ Након церемоније, у посланству Румуније у Загребу одржан је велики пријем, на којем је министар правде и вера НДХ одржао говор у којем је рекао да је сада православнима у НДХ остављена свака могућност да испуњавају своје верске обавезе. Мифку је потом примио лично Анте Павелић и честитао му на избору. Немачке дипломате су у својем извештају подвлачиле важност чињенице да је служио и румунски епископ, сматрајући да се тиме пробија изолација ХПЦ.⁶⁴

Закључак

Оснивање Хрватске православне цркве представљало је једну од кулминација синергије вишевековних тежњи екстремних хрват-

59 HDA, 002, 5, Ministarstvo vanjskih poslova NDH Ministarstvu pravosuđa i bogoštovlja NDH, 24. 7. 1944; Zapisnik o saslušanju episkopa Germogena, 26. 5. 1945, 3.

60 HDA, 002, 5, Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja NDH Ministarstvu vanjskih poslova NDH, 27. 7. 1944.

61 Детаљније о активности епископа Висариона током 1944. и 1945. године: Растко Ломпар, „Заточеништво патријарха Гаврила и епископа Николаја Велимировића у Дахауу 1944. године“, *Студије историје Иларион*, бр. 3, 2018, 21–23.

62 HDA, 002, 5, Zapisnik o saslušanju episkopa Germogena, 26. 5. 1945, 4.

63 PA AA, RZ 214, R 98808, Prevod pisma rumunskog patrijarha Nikodima Germogenu, 17. 8. 1944.

64 PA AA, RZ 214, R 98808, Izveštaj poslanstva iz Zagreba Ministarstvu spoljnih poslova, 17. 8. 1944.

ских националиста да лише Србе на територији Хрватске националног и верског идентитета и учине их делом хрватског народа, са једне, и тежњи нацистичке Немачке да у условима тоталног рата пацификује позадину великих фронтва и подржи идеолошки блиске режиме у спровођењу сопствене унутрашње политике засноване на концепту „Нове Европе“ са Рајхом на челу, са друге стране. У случају оснивања ХПЦ из немачке визуре није било сукоба интереса: оснивач је био савезник а народ који је био жртва настанка нове организације сматран је непријатељским и побуњеничким. Ово је био у много чему јединствен случај када је реч о односу Трећег рајха према православним црквама на југоистоку Европе, јер је већ питање оснивања мађарске православне цркве, које је делом било усмерено против интереса другог немачког савезника – Румуније, показало да је режим у Берлину настојао да балансира и не повреди интересе ниједног од својих савезника.

Павелићев режим је знао да ХПЦ нема перспективу масовног придобијања пастве и дугорочнијег опстанка без међународног признања. Од пролећа 1942. године сви државни ресурси и званични канали били су стављени у службу добијања признања за ХПЦ, а неретко се на овом послу радило и уз посредовање немачких органа, као и приватним везама митрополита Гермогена и његових сарадника. Српска православна црква и Руска загранична црква одлучно су одбациле могућност признања нове цркве и предузеле су све расположиве мере са циљем дефамације ХПЦ и спречавања њене међународне афирмације.⁶⁵ Руководства румунске и бугарске православне цркве поставила су се знатно прагматичније: одбијала су канонско признање актом синода, али су пристала на одређену врсту сарадње, односно на школовање кадрова нове хрватске цркве. У лето 1944. Румунска православна црква је отишла најдаље у погледу признања, приставши да пошаље своје представнике у Загреб како би учествовали у устоличењу сарајевског епископа ХПЦ Спиридона Мифке. Овај чин је био у суштини мотивисан дневнополитичким разлозима, тј. усмерен ка учвршћивању позиције Павелићевог режима у Хрватској, и у њему се у великој мери препознаје утицај немачког фактора. Истовремено, он је дубоко пореметио односе СПЦ и РПЦ: током боравка у избеглиштву пре повратка у Југославију, српски па-

65 Део руског свештенства (њих око 20) који је учествовао у раду ХПЦ, било из егзистенцијалних, лукративних или идеолошких побуда, наишао је на званичну осуду Синода и јерархије РЗЦ, а сам Гермоген је рашчињен.

тријарх Гаврило је одбио да се сусретне са епископом Висарионом наводећи да са онима који су „прекршили канонска правила“ не жели да разговара.⁶⁶

Резиме

Оснивање Хрватске православне цркве представљало је једну од кулминација синергије вишевековних тежњи екстремних хрватских националиста да лише Србе на територији Хрватске националног и верског идентитета и учине их делом хрватског народа и ратне политике нацистичке Немачке на Балкану. За пуну легитимизацију ове установе било је неопходно међународно признање и хрватске власти су се значајно ангажовале у циљу његовог остваривања. Преко дипломатске мреже НДХ, као и незваничних, приватних канала, Загреб је контактирао са практично свим православним црквама из окружења, као и са Васељенском патријаршијом, па чак и Руском православном црквом у СССР-у. У много чему сличан процес одвијао се и у Мађарској, у којој је Хортијев режим настојао да створи мађарску православну цркву, чији је крајњи циљ био мађаризација православног становништва. Нацистичка Немачка је развила прагматичан однос према верским питањима на Балкану и своју политику водила у складу са сопственим ратним интересима: подржала је ХПЦ а у погледу МПЦ држала се уздржано. Српско свештенство и јерархија нису учествовали у оснивању и раду нових црквених организација иако је на њих вршен притисак, те су локалне власти морале да се ослоне на руско емигрантско свештенство. Ни једна ни друга „црква“ нису добиле адекватно канонско признање, али је одређеног облика међуцрквене сарадња са Бугарском и Румунском православном црквом било, посебно када је реч о ХПЦ.

Sources and Literature

- Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes: Referat D/Abteilung Inland (RZ 214); Geistliche Angelegenheiten (RZ 509); Gesandtschaft Belgrad (RAV Belgrad).
- Hrvatski državni arhiv. Šifra 002, Redni broj 5, Hrvatska pravoslavna crkva.

66 ИАБ, БИА, ф-14 п-8, Дамњан Ковачевић, Подаци о патријарху Гаврилу, без датума. Наставак саслушања Дамњана Ковачевића, 14. 8. 1945. упоредити са: Сава, епископ шумадијски, „Успостављање канонских веза између Српске православне цркве и Румунске православне цркве после Другог светског рата“, *Каленић* 1-6, 1994, 20-24.

- Istorijski arhiv Beograda. Zapovednik policije bezbednosti i službe bezbednosti (BDS), Bezbednosno-informativna agencija (BIA).
- Arhiv Jugoslavije. Zbirka Vojislav Jovanović Marambo (335).

- *Popis stanovništva, kućanstva i stanova 2011: Stanovništvo prema državljanstvu, narodnosti, vjeri i materinskom jeziku*. Zagreb: Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, 2013.
- Barić, Nikica. „O osnutku i djelovanju Hrvatske pravoslavne crkve tijekom 1942. i 1943. godine: primjer Velike župe Posavje“. *Croatica Christiana Periodica*, No. 74, 135–163.
- Bartulin, Nevenko. „Ideologija nacije i rase: ustaški režim i politika prema Srbima u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941–1945.“ *Radovi Zavoda za hrvatsku povjest*, Vol. 39, (Zagreb), 2007, 209–235.
- *Dosije o genezi genocida nad Srbima u NDH*, priredio Vasilije Krestić. Novi Sad: Prometej, 2009.
- Đukić, Dalibor. „Pravni položaj Hrvatske pravoslavne crkve“. *Pravni poredak Nezavisne Države Hrvatske*, priredili Boris Begović i Zoran S. Mirković, 269–290. Beograd: Pravni fakultet, 2017.
- Đurić, Veljko Đ. *Ustaše i pravoslavlje*. Beograd: Kosmos, 1989.
- Đurić, Veljko. *Golgota Srpske pravoslavne crkve 1941–1945*. Beograd: Ami, 1997.
- Geiger, Vladimir. „Smrtna presuda Vojnog suda Komande grada Zagreba poglavaru Hrvatske pravoslavne crkve u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj mitropolitu Germogenu 1945. godine“. *Dijalog povjesničara - istoričara*, knj. 2, 569–582. Zagreb: Fridrich Naumann Stiftung, 2000.
- Ganović, Dragan. *Teroristi iz „šeste kolone“*. Beograd: Borba, 1979.
- Jareb, Jere. „Sovjetski dodiri s dr. Antom Pavelićem od rujna 1944. do veljače 1945“. *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. 1, 1995, 7–31.
- Jelić-Butić, Fikreta. *Ustaše i Nezavisna država Hrvatska 1941–1945*. Zagreb: Liber – Školska knjiga, 1977.
- Krestić, Vasilije. „Istine i zablude o jugoslovenstvu Josipa Juraja Štrosmajera“. *Kontroverze u srpskoj historiografiji*. Beograd: SANU, 2018, 23–42.
- Krestić, Vasilije. *Genocidom do Velike Hrvatske*. Beograd: Catena Mundi, 2015.
- Krestić, Vasilije. *Istorija Srba u Hrvatskoj i Slavoniji 1848–1914*. Beograd: ZUNS, 2010.
- Krišto, Jure. „Crkva i država. Slučaj vjerskih prijelaza u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj“. *Dijalog povjesničara - istoričara*, 1, 189–205. Zagreb: Fridrich Naumann Stiftung, 2000.
- Lompar, Rastko. „Zatočeništvo patrijarha Gavrila i episkopa Nikolaja Velimirovića u Dahauu 1944. godine“. *Studije istorije Ilarion*, br. 3, 2018, 9–29.
- Lovirć, Edo. „O nazivu istočne crkve u području Kraljevine Hrvatske i Slavonije do konca Svjetsog rata“. *Alma mater Croatica. Glasnik hrvatskog sveučilišnog društva*, god. V, br. 1, septembar 1941, 92–93.

- Milošević, Slobodan D. *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941–1945*. Beograd: Narodna knjiga – ISI, 1981.
- Mirković, Jovan. *Stradanje Srpske pravoslavne crkve u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*. Beograd: Svet knjige, 2016.
- Petković, Gordana. „Znameniti članovi porodice Ćirić iz Sremskih Karlovaca“. Doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Novi Sad, 2016.
- Pilipović, Radovan. „Momčilo Đujić i Vasilije Šurlan – dva antipoda u svešteničkim mantijama“. *Glasnik Udruženja arhivskih radnika Republike Srpske* 3/2011, 339–355.
- Požar, Petar. *Hrvatska pravoslavna crkva u prošlosti i budućnosti*. Zagreb: Naklada Pavičić, 1996.
- Radić, Radmila. *Vojislav Janić (1890–1944): sveštenik i političar*. Beograd: INIS, 2018.
- Radić, Radmila. *Život u vremenima: Gavrilo Dožić (1881–1950)*. Beograd: INIS, 2006.
- Sava, episkop šumadijski. „Pokušaj stvaranja mađarske pravoslavne crkve u toku drugog svetskog rata“. *Crkva*, (Beograd: SPC), 1991.
- Sava, episkop šumadijski. „Uspostavljanje kanonskih veza između Srpske pravoslavne crkve i Rumunske pravoslavne crkve posle Drugog svetskog rata“. *Kalenić* 1–6, 1994, 20–24.
- Stojanović, Aleksandar. “A Beleaguered Church. The Serbian Orthodox Church in the Independent State of Croatia (NDH) 1941–1945”, *Balkanica*, Vol. XLVIII (2017), 269–287. DOI: 10.2298/balc1748269s
- Stojanović, Aleksandar, Rastko Lompar. „Osnivanje Hrvatske pravoslavne crkve u kontekstu nemačke politike i ratnih interesa u okupiranoj Jugoslaviji“. *Srpska politička misao*, br. 3, 2017, 35–53.
- Škarovski, Mihail Vitaljevič. „Sozdanie i dejateljnost Horvatskoj Pravoslavnoj Cerkvi v godi Vtoroj mirovoj vojni“. *Vestnik cerkovnoi istorii*, Vol. 3 (7), 2007, 221–262.
- Šovljakov, Mara. „Galerija likova Hrvatske pravoslavne crkve“. *Spomenica istorijskog arhiva „Srem“*, br. 9, 2010, 66–84.
- Timofejev, Aleksej. *Rusi i Drugi svetski rat u Jugoslaviji*. Beograd: INIS, 2010.
- Vujeva, Tomislav. „Kollaboration oder begrenzte Loyalität? Die historiographische Diskussion um Erzbischof Alojzije Stepinac von Zagreb und den katholischen Klerus in Unaabhängigen Staat Kroatien (1941–1945)“. Doktorarbeit, Wien, 2009.
- *Hrvatski narod*

Summary

Aleksandar Stojanović
Rastko Lompar

Campaign of the Independent State of Croatia for the International Recognition of the Croatian Orthodox Church 1942–1944

Abstract: This paper analyses the establishing of the Croatian Orthodox Church (HPC) and the campaign for its international recognition. The research is based on rarely used historical documents from collections of the Political Archives of the German Ministry of Foreign Affairs (Berlin) and the Croatian State Archives (Zagreb). The main research subject is analyzed in the context of Nazi policies toward the Orthodox churches in the European South-East, and those have varied from case to case in accordance with Germany's war goals and properties. The paper also sheds light on the efforts of the Serbian Orthodox Church to prevent the international recognition of the HPC as well as efforts to establish the Hungarian Orthodox Church (a process analogous to the HPC case in many details).

Key words: Croatian Orthodox Church (HPC), Russian Orthodox Church Outside Russia (RZC), Serbian Orthodox Church (SPC), Independent State of Croatia (NDH), Nazi Germany, WWII, Genocide in NDH

Establishing the Croatian Orthodox Church was one of the synergistic culminations of the centuries-long aspirations of the Croatian extreme nationalists to deprive the Serbs in Croatia of their national and confessional identity and Nazi Germany's policies in the Balkans. However, they lacked international recognition in accomplishing the full legitimization of this organization, and the Croatian authorities invested intensive effort to achieve this. Through the official diplomatic institutions of the NDH and unofficial, private channels alike, Zagreb approached all the Orthodox churches in the region, including even the Russian Orthodox Church in the USSR and the Ecumenical Patriarchate of Constantinople, requesting recognition and cooperation for the new church. An analogous process was happening in Hungary, where the Horthy regime sought to establish the Hungarian Orthodox Church, whose main

goal would be to Hungarize the Orthodox population. Nazi Germany developed a pragmatic stance regarding the religious question in the Balkans and conducted activities and policies in accordance with its own political and war interests and priorities. Thus, Nazi Germany supported the HPC but was reserved toward the MPC. The Serbian clergy rejected the possibility of cooperation and participation in the newly established church organizations, forcing the state authorities to rely on the clergy of the Russian Orthodox Church Outside Russia. None of the new "churches" received proper canonical recognition but a certain level of cooperation with the Bulgarian and Romanian Orthodox Churches was achieved, especially in the case of the HPC.